कालरेखाः इतिहासस्य स्रोतश्च

अध्यायः ४

इतिहासः "वर्तमानस्य अतीतस्य च ... अद्यतनसमाजस्य ह्यस्तनसमाजस्य च मध्ये अनन्तसंवादः अस्ति । ... अतीतप्रकाशे एव वर्तमानं पूर्णतया अवगन्तुं शक्नुमः" इति ।

- ई.एच्. कर्

राष्ट्रीयसंग्रहालयः, नवदेहली । एतादृशेषु संग्रहालयेषु पूर्वकालस्य वस्तूनि, यथा प्रतिमाः, मुद्राः, अलङ्काराः च संरक्षिताः सन्ति, ये सर्वे अस्माकं इतिहासं ज्ञातुं साहाय्यं कुर्वन्ति ।

बृहत्-प्रश्नाः ?

१. ऐतिहासिककालस्य मापनं कथं कुर्मः ?
२. विविधानि स्रोतांसि कथम् इतिहासं ज्ञातुं साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ?
३. प्रारम्भिकाः मानवाः कथं जीवन्ति स्म ?

0681CH04

not to be republished

वयं कथम् अतीतानां विषये ज्ञास्यामः ?

एहि, अस्मिन् विषये चिन्तयामः

- प्रथमं कां स्मृतिं भवान्/भवती स्मर्तुं शक्नोति? तस्मिन् समये भवान् कियद्वर्षीयः आसीदिति भवता स्मर्यते वा? ताः स्मृतयः मिलित्वा भवतः भूतकालस्य भागाः सन्ति, प्रायः पञ्चवर्षपूर्वं वा षड्वर्षपूर्वं वा गच्छन्ति।
- भूतकालस्य बोधः वर्तमानलोकस्य बोधने कथं साहाय्यं करिष्यति इति भवन्तः चिन्तयन्ति?

इतिहासः- मानवस्य अतीतस्य अध्ययनम्।

भवन्तः विज्ञाने आविष्करिष्यन्ति यत् पृथिव्याः अतीव, अतीव दीर्घः **इतिहासः**,अस्ति , यस्य वयं मानवाः केवलं लघुभागं धारयामः - अद्यतनतमम् ।

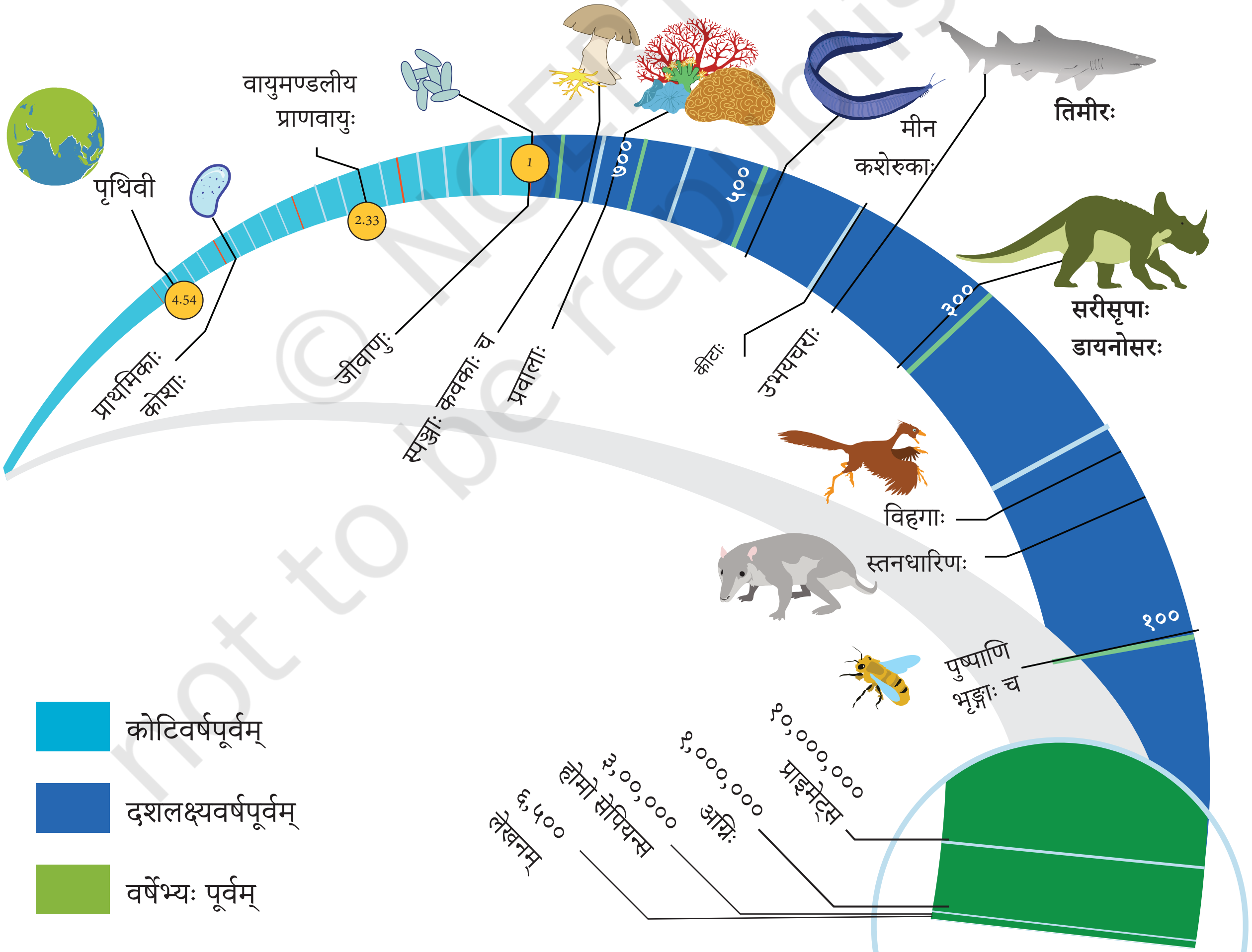

चित्रम् ४.१. पृथिव्यां जीवनस्य विकासस्य कतिपयानां महत्त्वपूर्णानां चरणानां कालरेखा ।

अनेके जनाः पृथिव्याः इतिहासस्य अध्ययनं कुर्वन्ति। तेषु केचन पृथिव्याः अधः अवशिष्टानि रहस्यानि उद्घाटयितुं प्रशिक्षिताः सन्ति, तस्याः अतीतस्य विषये ज्ञातुं च अस्मान् साहाय्यं कुर्वन्ति - अस्माकम् अतीतस्य विषये अपि।

चित्रम् ४.२.१ : भूवैज्ञानिकाः

चित्रम् ४.२.२ : पुराजीवविज्ञानिनः

चित्रम् ४.२.३ : मानवशास्त्रज्ञाः

चित्रम् ४.२.४ : पुरातत्त्वविदः

एतानि चत्वारि चित्राणि, तत्र क्रियाकलापाः च अवलोकयन्तु। उपरि वामतः :

- **भूवैज्ञानिकाः** (चित्रम् ४.२.१) पृथिव्याः भौतिकविशेषतानां, यथा मृत्तिका, शिला, पर्वतः, नद्यः, समुद्राः, पृथिव्याः अन्ये तादृशाः भागाः इत्यादीनाम् अध्ययनं कुर्वन्ति।
- **जीवाश्मविज्ञानिनः** (चित्रम् ४.२.२) कोटिकोटिवर्षपूर्वस्य वनस्पतयः, पशवः, मानवाः च अवशेषाः इत्येतेषां **जीवाश्मरूपेण** अध्ययनं कुर्वन्ति।
- **मानवशास्त्रज्ञाः** (चित्रम् ४.२.३) प्राचीनतमकालात् वर्तमानकालपर्यन्तं मानवसमाजानाम् संस्कृतीनां च अध्ययनं कुर्वन्ति।
- **पुरातत्त्वविदः** (चित्रम् ४.२.४) अतीतानां अध्ययनं कुर्वन्ति यत् जनाः, वनस्पतयः, पशवः च त्यक्ताः अवशेषाः, यथा यन्त्राणि, घटः, मणिः, मूर्तिः, क्रीडनकं, पशूनां मनुष्यानाञ्च अस्थीनि, दन्ताः, दग्धधान्यानि, गृहस्य भागाः च इष्टका वा इत्यादिषु।

जीवाश्मः - पदचिह्नानां, अथवा वनस्पतयः वा पशूनां वा भागाः ये मृदायाः अथवा शिलायाः स्तरानाम् अन्तः संरक्षिताः दृश्यन्ते।

इतिहासे कालः कथं माप्यते ?

प्रत्येकस्य समाजस्य संस्कृतेः च समयस्य मापनस्य स्वकीयानि विधानानि सन्ति। प्रमुखाः घटनाः, यथा महत्त्वपूर्णे व्यक्तेः जन्म, अथवा शासकस्य शासनस्य आरम्भः, प्रायः नूतनस्य शासनस्य आरम्भं निर्दिशन्ति युगः. सम्प्रति, द ग्रेगोरियन्-पञ्चाङ्गस्य उपयोगः विश्वे सामान्यतया

युगः - एकः विशिष्टः कालः।

© NCERT not to be republished

भवति; पार्श्वे पार्श्वे हिन्दू - मुस्लिम - यहूदी - चीन्यादीनां पञ्चाङ्गानामपि उपयोगः उत्सवानाम् अन्येषाञ्च **शुभघटनानां** तिथीन् गणयितुं भवति।

ग्रेगोरियन्- पञ्चाङ्गः अधुना सम्पूर्णे विश्वे प्रयुक्तः अस्ति; तस्य द्वादश (१२) मासाः पञ्चषष्ट्युत्तरत्रिशतं (३६५) दिनानि यावत् योजयन्ति, प्रतिचतुर्वर्षे एकं अधिवर्षं च भवति। तथापि, शताब्दिवर्षाणि- यथा १८००, १९००, २००० - अधिवर्षाणि केवलं तदा एव भवन्ति यदा ते चतुःशतम् (४००) गुणितानि भवन्ति; अतः उपरि त्रिषु शतवार्षिकवर्षेषु केवलं द्विसहस्रम् (२०००) एव अधिवर्षः भवति।

पश्चिमे ईशायाः जन्मनः पारम्परिकवर्षं सामान्यतया अस्य पञ्चाङ्गस्य आरम्भबिन्दुः इति गृहीतम् अस्ति। अस्मात् कालात् वर्षाणि अग्रे गण्यन्ते, तेषां प्रयोगे 'ए.डी.' (लैटिन-वाक्यस्य संक्षिप्तं रूपं येन ईशायाः जन्मनः अनन्तरं प्रवर्तमानानि वर्षाणि निर्दिश्यन्ते) इति चिह्नं भवति स्म परन्तु इदानीं सम्पूर्णे विश्वे एतत् सामान्ययुगम् अथवा 'सी.ई.' इति उच्यते। यथा भारतस्य स्वातन्त्र्यं प्राप्तवर्षे १९४७ तमे वर्षे १९४७ ई. (कदाचित् ई. १९४७) अथवा १९४७ ई. इति लिखितुं शक्यते।

तथैव ईशायाः जन्मनः पारम्परिकायाः तिथेः पूर्वतनीयानि वर्षाणि पूर्वं बी.सी. (अथवा ख्रीष्टात् पूर्वम्) इति चिह्नितानि भवन्ति स्म। अधुना ते प्राक् सामान्ययुगम् अथवा 'बी.सी.ई.' इति कथ्यनेत। यथा, ५६० ईपू गौतमबुद्धस्य (यस्य वयं...

शुभः अनुकूलः अथवा भाग्यम् आनयति; यथा, 'शुभम् आरम्भः' इति।

चित्रम् ४.३. त्रिलक्ष्य (३,००,०००) ईशपूर्ववर्षेभ्यः आरभ्य प्रचलितानां केषाञ्चन मुख्यघटनानां समयरेखा

© NCERT not to be republished

आगच्छन्तु, वयम् अन्विषामः

→ एतादृशाः गणनाः सरलाः सन्ति, परन्तु तत्र ग्रहणं भवति। ग्रेगोरी-कालगणनायां 'वर्षशून्यम्' इति नास्ति। १ ईपू वर्षः तत्क्षणमेव १ ईपू वर्षस्य अनन्तरं भवति। २ ईपूतः २ ईपूपर्यन्तं प्रतिवर्षं सरलं समयरेखाचिह्नं आकर्षयन्तु; भवन्तः पश्यन्ति यत् शून्यवर्षस्य अभावात् तिथौ मध्ये केवलं ३ वर्षाणि एव व्यतीतानि।

→ अतः बी.सी.ई.-तिथिः सी.ई.-तिथिः एतयोः मध्ये वर्षाणां संख्यां गणयितुं भवन्तः तान् योजयन्तु परन्तु एकं (१) घटयन्तु — उपर्युक्ते सन्दर्भे २ + २ – १ = ३ ।

→ सहपाठिभिः सह कतिपयानि उदाहरणानि अभ्यस्यन्तु। यथा, बुद्धविषये प्रश्नं प्रति प्रत्यागन्तुं कल्पयतु यत् वयम् अधुना २०२४ ई.वर्षे स्मः, तदा बुद्धस्य जन्म ५६० + २०२४ – १ = २,५८३ वर्षपूर्वं जातम्।

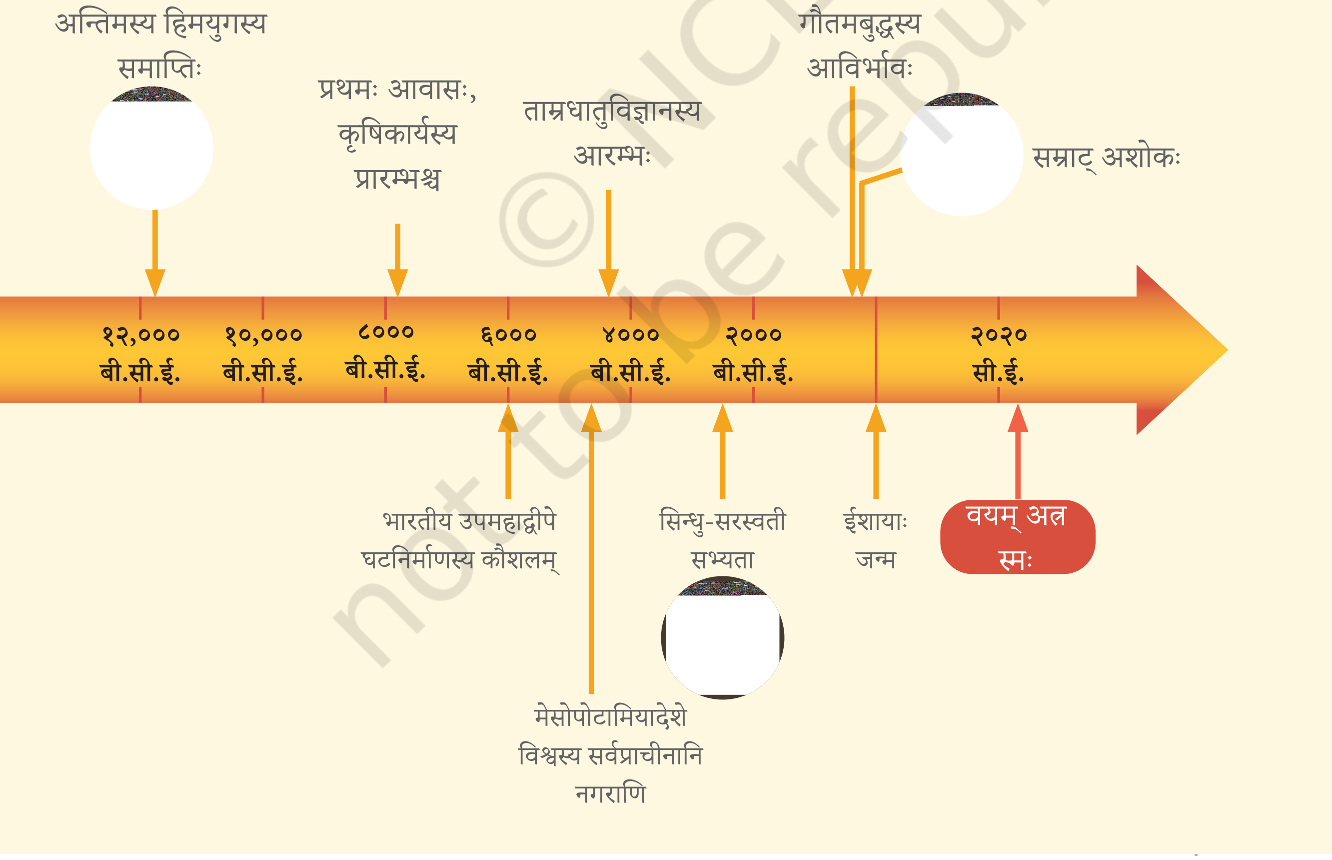

© NCERT not to be republished

एका **समयरेखा** (६२, ६३ च पृष्ठयोः चित्रं ४.३ पश्यन्तु) एतादृशानां घटनानां चिह्नये सुलभं साधनं भवति, यतः तत्र कस्यापि विशेषकालस्य आवरणं कृत्वा तिथीनां घटनानां च क्रमः दृश्यते। मानवतायाः प्रारम्भकालात् वर्तमानकालं यावत् प्रचलति, यत्र कतिपयानि महत्त्वपूर्णानि स्थलचिह्नानि सन्ति। ध्यानं कुर्वन्तु यत् बिन्दुयुक्तः भागः एकं त्यक्तं अवधिं दर्शयति; अन्यथा एषा समयरेखा प्रायः त्रि (३)-मीटर्-दीर्घाः भवितुमर्हन्ति स्म!

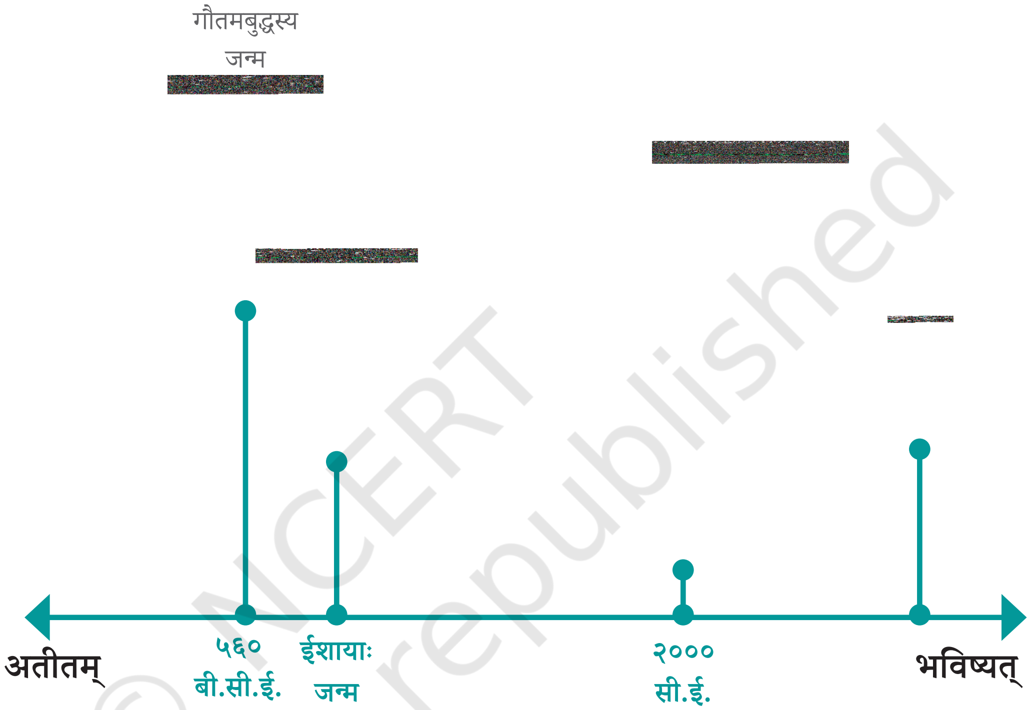

ऐतिहासिकघटनानां क्रमेण अवगन्तुं समयरेखा अपि सहायकं भवति। यथा - तिथीन् न पश्यन्तः अपि इदानीं भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् बुद्धस्य जन्म येशुजन्मात् पूर्वं भवति।

[redacted]

मा विस्मरन्तु

एकवर्षेण दशकेन च (दशवर्षस्य अवधिः) सह वयं प्रायः दीर्घकालं अवगन्तुं अन्येषां पदानाम् उपयोगं कुर्मः। एतेषु द्वौ इतिहासस्य विषये ज्ञातुं बहुधा प्रयुक्तौ भवतः।

१. **शतकम् :** १०० वर्षाणां कोऽपि अवधिः अस्ति। इतिहासे प्रथमवर्षात् आरभ्य प्रत्येकं १०० वर्षेषु विशिष्टशताब्दीनां गणना भवति। यथा, वयं सम्प्रति २१ शतके स्मः ६४ ई., यत् २००१ तः २१०० पर्यन्तं प्रचलति।

© NCERT not to be republished

ईपू शताब्दीनां गणना ईपू प्रथमवर्षात् आरभ्य कालान्तरे एव भवति। यथा, तृतीयशताब्द्यां ३०० ईपूतः २०१ ईपूपर्यन्तं वर्षाणि समाविष्टानि भविष्यन्ति।

२. **सहस्राब्दः** - १,००० वर्षाणां कोऽपि अवधिः। इतिहासे प्रथमवर्षात् प्रत्येकं सहस्रवर्षेषु विशिष्टशताब्दानां गणना भवति । यथा, वयं सम्प्रति तृतीयसहस्राब्दे स्मः , यत् २००१ तमे वर्षे आरब्धम्, ३००० ई.पर्यन्तं गमिष्यति च।

शताब्दीनां इव ईपू सहस्राब्दानां गणना अपि १ ईपूतः आरभ्य पश्चात् गच्छति। अतः ईपू प्रथमसहस्राब्दे १ ईपूतः १००० ईपूपर्यन्तं वर्षाणि समाविष्टानि भविष्यन्ति।

पृष्ठेषु ६२ तथा ६३ (चित्रम् ४.३) दत्ते समयरेखायां भवान् ८ तमे सहस्राब्दस्य आरम्भं दर्शयितुं शक्नोति वा? (टिप्पणी: आङ्ग्लभाषायां 'सहस्राब्दः' इत्यस्य बहुवचनं 'सहस्राब्दम्' अथवा 'सहस्राब्दी' इति भवति; उभयम् अपि सम्यक् अस्ति।)

आगच्छन्तु, वयम् अन्विषामः

१९०० ई.तः वर्तमानवर्षपर्यन्तं यावत् कालरेखां निर्माय स्वपितामहपितामहयोः, मातापितृणां, भ्रातृभ्रातृणां, स्वस्य च जन्मतिथिं स्थापयन्तु। अपि च २० शताब्द्याः आरम्भः समाप्तिः च येषु वर्षेषु भवति तेषां वर्षाणां प्रदर्शनं कुर्वन्तु।

मा विस्मरन्तु

पञ्चाङ्गाः परम्परागतरूपेण भारते निर्मिताः सन्ति? अनेके भारतीयाः पञ्चाङ्गाः वर्षस्य मासानां निरूपणार्थं सूर्यचन्द्रयोः स्थानयोः उपरि अवलम्बन्ते। पचाङ्गाः इति सारणीपुस्तकं यस्मिन् प्रत्येकमासस्य दिवसाः सम्बन्धितखगोलीयदत्तांशैः सह सूचीबद्धाः सन्ति; यथा, सौर-चन्द्रग्रहणम्, सूर्योदय-सूर्य-अस्त-समयः इत्यादीनां घटनानां सटीकं पूर्वानुमानं करोति भारते अद्यापि व्यापकरूपेण प्रयुक्ताः पचाङ्गाः प्रायः वर्षस्य, तिथीनाम्, समयस्य च जलवायोः उत्सवानां तदतिरिक्तानां च पूर्वानुमानं अपि ददति।

not to be republished © NCERT

इतिहासस्य स्रोतः : एकं स्थानं, व्यक्तिः, पाठः वा वस्तु यस्मात् वयं कस्यापि पूर्वघटनायाः अथवा कालस्य विषये सूचनां संग्रहयामः ।

इतिहासस्य स्रोतांसि कानि सन्ति ?

आगच्छन्तु, वयम् अन्विषामः

किं भवन्तः स्वपरिवारस्य न्यूनातिन्यूनं पुरुषत्रयं मातुः पितुः च पक्षे सूचनां संग्रहीतुं शक्नुवन्ति ? मातापितरौ, पितामहौ, प्रपितामहौ च सह वंशवृक्षं निर्मायताम् । तेषां नामानि, जीवनयापनार्थं किं कृतवन्तः, कुत्र जातः इति ज्ञातव्यम् । अपि च, स्रोतांसि लिखन्तु यत्र भवता एषा सूचना प्राप्ता ।

सम्बन्धः	नाम	जीविका	जन्मस्थानम्	सूचनायाः स्रोतः
पितामहौ (पितृसम्बद्धौ)				
पितामहौ (मातृसम्बद्धौ)				
प्रपितामहौ (पितृसम्बद्धौ)				
प्रपितामहौ (मातृसम्बद्धौ)				

© NCERT not to be republished

भवता स्वपरिवारस्य अतीतस्य विवरणं कथं प्राप्तम् ? किं भवन्तः स्वमातापितृणां ज्ञातिजनानाञ्च छायाचित्रं, डायरी, परिचयपत्रं वा स्मृतिः इत्यादिषु विषयेषु अवलम्बन्ते स्म ?

आगच्छन्तु, वयमेतत् चिन्तयामः

किं भवता कदापि भवतः गृहे परितः च पुरातनमुद्राः, पुस्तकानि, वस्त्राणि, आभूषणं वा पात्राणि वा दृष्टानि? एतादृशेभ्यः वस्तुभ्यः वयं कीदृशीं सूचनां प्राप्तुं शक्नुमः? अथवा पुरातनगृहेभ्यः भवनेभ्यः वा?

प्रत्येकं वस्तु वा संरचना वा कथां कथयति, प्रहेलिकायां खण्डः इव भवति। गृहस्य परितः यानि वस्तूनि भवन्तः पश्यन्ति ते भवतः कुटुम्बस्य इतिहासस्य किञ्चित् बोधयन्ति। तथैव ऐतिहासिकघटनानि विविधस्रोतसां माध्यमेन एकत्र स्थापयितुं शक्नुमः। परन्तु मनसि धारयतु यत् इतिहासस्य सन्दर्भे प्रहेलिकायां केचन खण्डाः अदृश्या एव तिष्ठन्ति!

पृष्ठस्य अधः आकृतिं अवलोकयन्तु। इतिहासस्य मुख्यस्रोतान् एकत्र आनयति। इदानीं भवद्भिः एतेषां सर्वेषां स्मरणं नावश्यकम्; अग्रे वयम् अवश्यमेव एतेषु केषाञ्चिद् उपयोगं करिष्यामः।

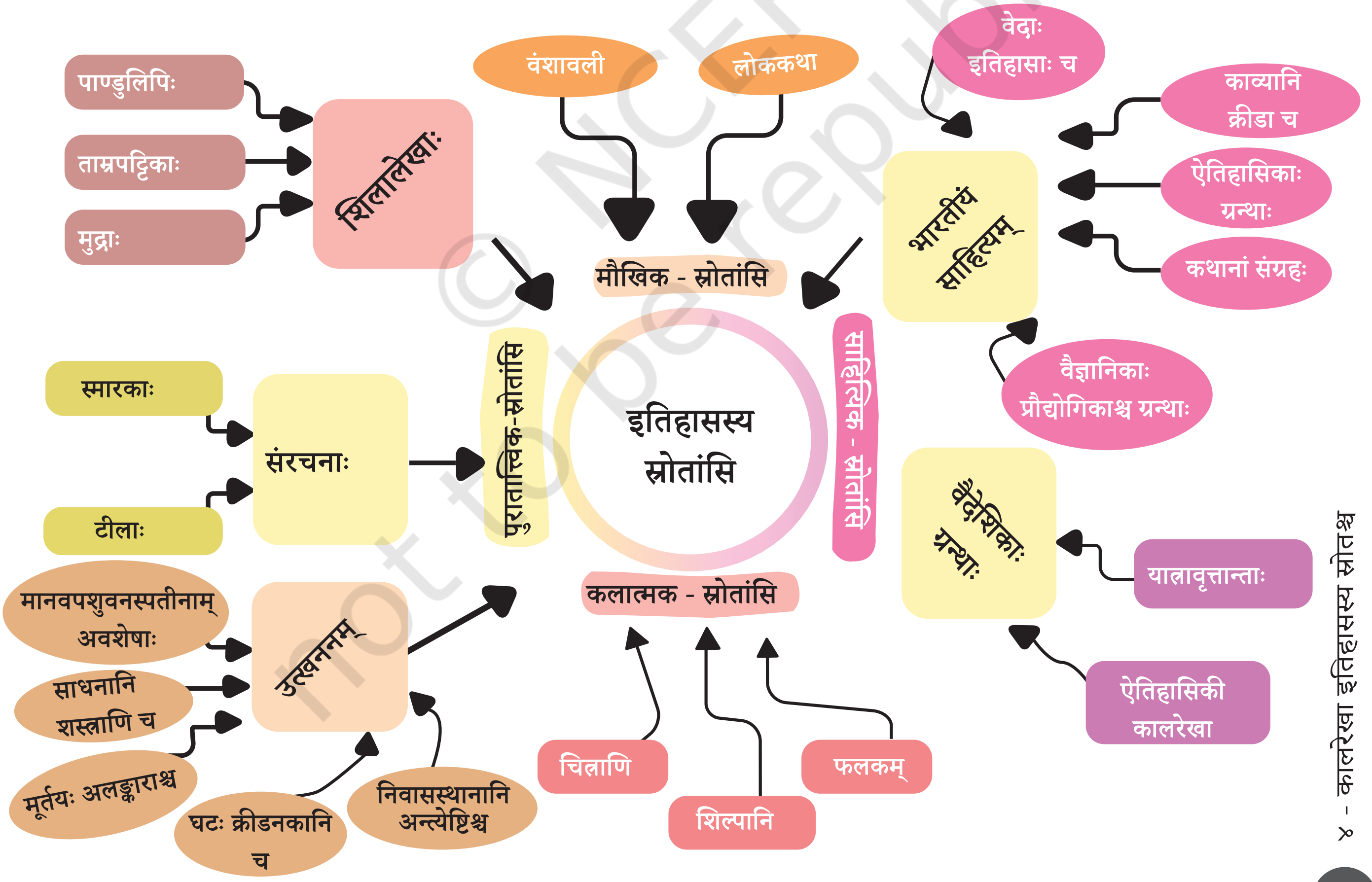

© NCERT not to be republished

इतिहासविद् - अतीतानां विषये अध्ययनं कृत्वा लेखनं कुर्वन् जनः।

दृष्टान्ततः, यदा **इतिहासविदः**, पञ्चदशशतात् (१५००) वर्षेभ्यः पूर्वं विद्यामानानां राज्ञां राज्ञीनां वा, प्राचीनस्मारकानां वा, युद्धानां वा केषाञ्चन व्यापाराणां वस्तूनां च अध्ययनं कुर्वन्ति तदा ते यावन्ति स्रोतांसि प्राप्य परामर्शं कर्तुं शक्नुवन्ति तावतां स्रोतसां सूचनां संग्रहीतुं बहुधा सावधानाः भवन्ति। कदाचित्, स्रोतांसि परस्परं परपोषयन्ति (आराखण्डाः मेलन्ति); अन्यथा, स्रोतांसि विरोधाभासपूर्णसूचनाः दातुं शक्नुवन्ति (जिगसा-खण्डाः न मेलन्ति), अस्मिन् सन्दर्भे तेषां निर्णयः आवश्यकः यत् ते कस्मिन् स्रोतसि अधिकं विश्वासं कर्तुं शक्नुवन्ति। तथैव ते अध्ययनस्य कालस्य इतिहासं पुनः निर्मातुं प्रयतन्ते।

आनुवंशिकी : जीवविज्ञानस्य शाखा यत्र वनस्पतिषु, पशुषु मनुष्येषु वा कतिपयानि वैशिष्ट्यानि लक्षणानि च एकस्मात् पुरुषाद् अपरं पुरुषं प्रति कथं प्रसारितानि भवन्ति इति अध्ययनं भवति।

एतेषु सर्वेषु इतिहासस्रोतेषु कस्य योगदानं भवति? इतिहासविदः एव, परन्तु पुरातत्त्वविदः, उपलेखविदः (ये प्राचीनशिलालेखानां अध्ययनं कुर्वन्ति), मानवशास्त्रज्ञाः (ये मानवसमाजानाम्, तेषां संस्कृतिनां च अध्ययनं कुर्वन्ति), साहित्यस्य भाषायाः च विशेषज्ञाः, केचन अधिकाः च तदतिरिक्तं विगतेषु पञ्चाशत्सु (५०) वर्षेषु वा वैज्ञानिकाध्ययनम् अतीतस्य पुनर्निर्माणे अधिकाधिकं योगदानं ददाति। यथा, प्राचीनजलवायोः अध्ययनं, उत्खनितसामग्रीणां रासायनिक अध्ययनं, प्राचीनजनानाम् आनुवंशिकतायाः अध्ययनेन च नवीनाः अन्वेषणाः प्राप्ताः, ये अधिकसामान्यस्रोतानां पूरकाः सन्ति यदा च इतिहासकाराः अद्यतन-इतिहासस्य अध्ययनं कुर्वन्ति (यस्य अर्थः प्रायः गतद्वय-त्रय-शताब्दम्) तदा अन्यः स्रोतः वृत्तपत्राणि सन्ति; विगतदशकेभ्यः इलेक्ट्रॉनिकमाध्यमानां (दूरदर्शनं, अन्तर्जालम् इत्यादयः) अपि परामर्शः कर्तुं शक्यते।

एहि, वयम् अन्विषामः

अग्रिमे पत्रे इतिहासस्य विभिन्नानां स्रोतसां कतिपयानि चित्राणि सन्ति। वस्तुनि कानि सन्ति, तानि च दृष्ट्वा भवान्/भवती किं चिन्तयति? एतेभ्यः वस्तुभ्यः यत्किमपि सूचनां प्राप्नोति तत् चित्राणां पार्श्वे स्थितेषु पेटीषु लिखतु।

© NCERT not to be republished

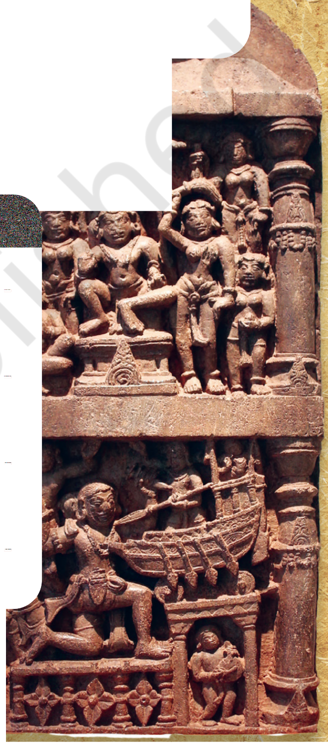

© NCERT not to be republished

मानवेतिहासस्य प्रारम्भः

आधुनिकाः मानवाः (होमो-सापियेन्स्) प्रायः त्रिलक्षं (३,००,०००) वर्षाणि यावत् अस्य ग्रहस्य भ्रमणं कृतवन्तः। एषः अतीव दीर्घकालः इति दृश्यते तथापि पृथिव्याः इतिहासस्य अल्पः अंशः एव। अस्माकं प्रारम्भिक-इतिहासस्य शीघ्रम् अवलोकनं कुर्मः।

एहि, वयम् अन्विषामः

उपरिष्टाद् चित्रे प्रारम्भिकानां मनुष्याणां काश्चन क्रियाकलापाः शिलाश्रये पश्यन्तु। के ज्ञातुं शक्नुवन्ति? प्रत्येकं संक्षेपतया वर्णनं ददातु।

प्रारम्भिकाः मानवाः प्रकृतेः अनेकेषां सङ्कटानां सम्मुखीभवन्ति स्म, परस्परं साहाय्यार्थं समूहेषु वा समूहेषु वा निवसन्ति स्म। ते नित्यं आश्रयं भोजनं च अन्विषन्ति स्म, मुख्यतया लुब्धाः, संग्राहकाः च आसन्; तेषां जीवनयापनार्थं मृगयायां खाद्यवनस्पतिफलसङ्ग्रहे च अवलम्बन्ते स्म इति तात्पर्यम्। अस्माकं प्रारम्भिकानां पूर्वजानां प्राकृतिकतत्त्वानां विषये अपि केचन विश्वासाः आसन् सम्भवतः **परलोकस्य** विषये अपि काचित् धारणा आसीत्।

परलोकः - मृत्योः अनन्तरं आरभ्यमाणं जीवनम्।

© NCERT not to be republished

एते समूहाः अस्थायिशिबिरेषु, शिलाश्रयेषु वा गुहासु वा निवसन्ति स्म, इदानीं नष्टानां भाषाणां उपयोगेन परस्परं संवादं कुर्वन्ति स्म। ते अग्निना प्रयुज्य स्वजीवनं सुलभं कुर्वन्ति वस्तूनि निर्मातुम् आरब्धवन्तः, यथा उन्नतशिलाकुठारः, कटकाः, बाणशिखाः इत्यादीनि साधनानि तेषां जीवनस्य पक्षाः सम्पूर्णे विश्वे शतशः गुहासु दृश्यमानेषु शिलाचित्रेषु दृश्यन्ते। तेषु केषुचित् चित्रेषु सरलचित्रं वा कतिपयानि चिह्नानि वा चित्रितानि सन्ति; अन्ये अधिकविस्तृताः पशुभिः मनुष्यैः वा सह दृश्यानां प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। कालान्तरे एते प्रारम्भिकाः मानवाः शिला-शंख-मणि-आदि-सरल-आभूषणं, पशुदन्त-निर्मित-लम्बनं, कदाचित् अन्यैः समूहैः सह आदान-प्रदानं च कृतवन्तः।

प्रथमसस्यानि

दीर्घयुगेषु पृथिव्याः जलवायुः अनेकेषु परिवर्तनेषु गतः। कतिपयेषु कालेषु अतीव शीतं आसीत्, पृथिव्याः अधिकांशः भागः हिमेन आच्छादितः आसीत् - एतत् 'हिमयुगम्' इति कथ्यते, यथा भवन्तः विज्ञानशास्त्रे अधिकविस्तारेण ज्ञास्यन्ति पश्चात् यदा जलवायुः उष्णः जातः तदा अयं हिमः अंशतः द्रुतः अभवत्, ततः उत्पन्नं जलं विद्यमाननद्यः प्रफुल्लितं कृत्वा अन्ते समुद्रेषु प्रवाहितवान् अन्तिमः हिमयुगः एकलक्ष- (एकलक्षं) वर्षाणाम् पूर्वं प्रायः १२,००० वर्षपूर्वं यावत् आसीत्।

तदनन्तरं मनुष्याणां जीवनस्य स्थितिः समीचीना अभवत्; विश्वस्य अनेकभागेषु ते निवासं कृत्वा धान्यानां कृषिं कर्तुं आरब्धवन्तः। ते पशुबकादिपशून् अपि पालयन्ति स्म अधिकभोजनं प्राप्य एते समुदायाः परिमाणेन संख्यायां च वर्धन्ते स्म, प्रायः नदीसमीपे निवसन्ति स्म एतत् न केवलं जलस्य उपलब्धतायाः कारणात् आसीत्, अपि तु तत्र मृत्तिका अधिका उर्वरा भविष्यति इति कारणतः अपि आसीत्। तया सस्यानां वर्धनस्य प्रक्रिया सुलभा अभवत्।

एहि, वयम् अन्विषामः

अग्रिमे पत्रे दृश्यम् अवलोकयन्तु। अस्मिन् कतिपयसहस्राब्दपूर्वस्य कृषिसमुदायस्य चित्रणं कृतम् अस्ति। मुख्यानि कार्याणि सूचीबद्धानि कुर्वन्तु यत्र भवन्तः परिचयं कर्तुं शक्नुवन्ति।

© NCERT not to be republished

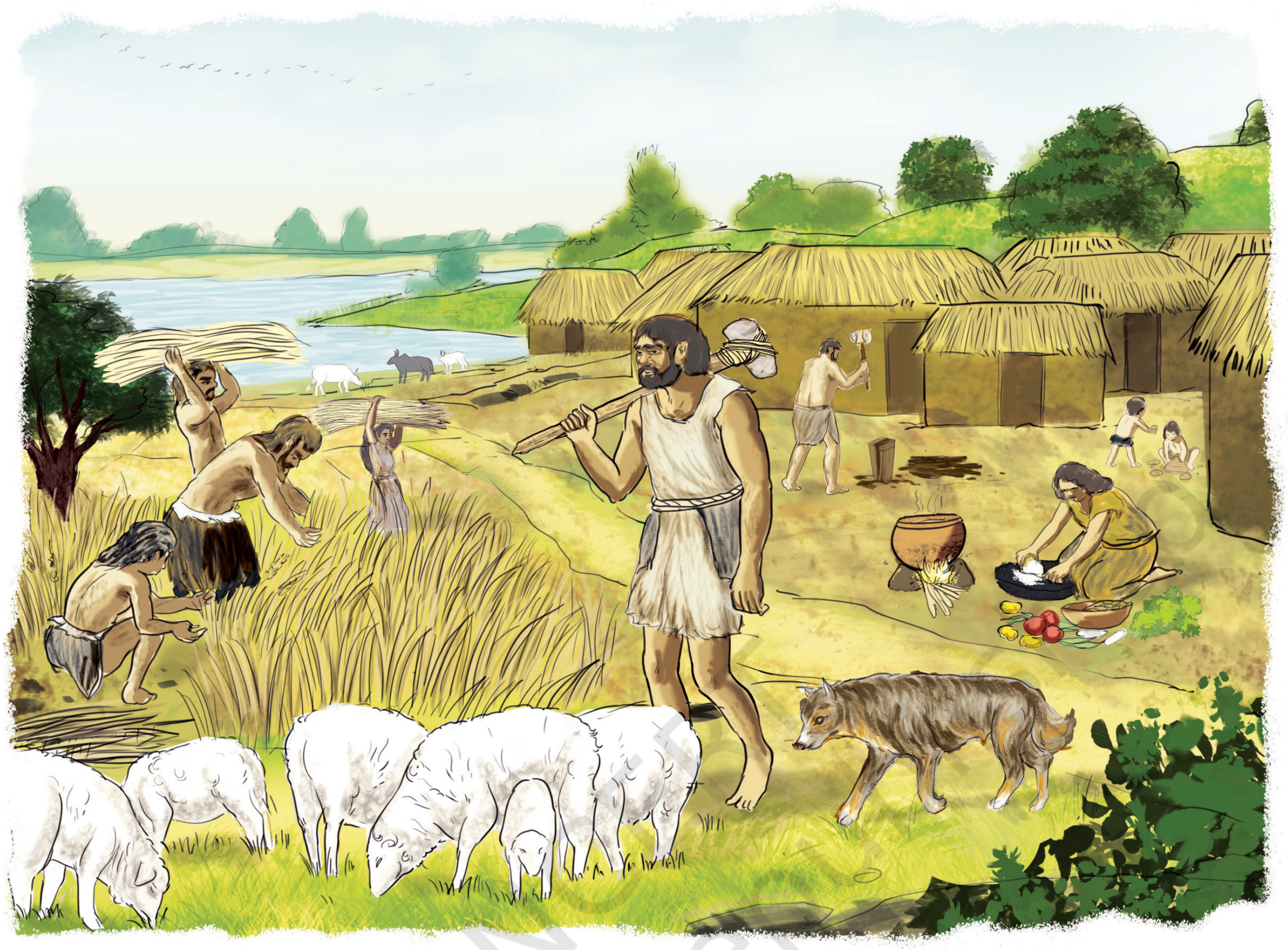

एहि, वयम् एतत् चिन्तयामः

- अस्मिन् पूर्वशिलाश्रयचित्रे अस्मिन् च स्त्रीपुरुषयोः कतिपयानि भूमिकानि दत्तानि सन्ति। यद्यपि ते 'प्राकृतिकाः' इव भासन्ते तथापि ते अवश्यमेव सम्यक् न भवन्ति, सर्वान् परिस्थितयः न आच्छादयन्ति। यथा शिलाश्रये स्त्रियः शिलाचित्रणार्थं वर्णसज्जीकरणे साहाय्यं कृतवन्तः वा किञ्चित् चित्रं कृतवन्तः वा। उभयदृश्येषु पुरुषाः किञ्चित् पाकं कृतवन्तः वा बालपालने साहाय्यं कृतवन्तः वा।
- अस्माकं समीपे केवलं सीमितसूचनाः सन्ति इति मनसि कृत्वा, एतादृशानां भूमिकानां परिस्थितीनां च विषये चिन्तयित्वा कक्षायां चर्चां कुर्वन्तु।

यथा यथा समुदायाः वर्धन्ते स्म तथा तथा तेषां सामाजिकजटिलता अपि वर्धते स्म। नेतारः 'प्रमुखाः' वा जनानां हिताय उत्तरदायिन आसन्, सर्वे च सामूहिकरूपेण समुदायस्य **कल्याणं** प्रति कार्यं कुर्वन्ति स्म। यथा - व्यक्तिगतस्वामित्वस्य भावः नासीत्; भूमिः सामूहिकरूपेण रोपिता च आसीत्।

यथा यथा कालः गच्छति स्म तथा तथा ग्रामाः **विशालक्षेत्रेषु** वर्धन्ते स्म येषु द्रव्यस्य आदानप्रदानं भवति स्म - आधिक्येन अन्नम्, वस्त्रम्, उपकरणञ्च। शनैः शनैः तेषु ग्रामेषु संचारस्य आदानप्रदानस्य च जालपुटाः स्थापिताः, तेषु केचन लघुनगरेषु वर्धिताः। नवीनाः प्रौद्योगिकाः प्रादुर्भूताः - यथा कुम्भकाराः, घटादिमृत्तिकावस्तूनि निर्मातुं; तथा धातोः (प्रथमं ताम्रस्य, पश्चात् लोहस्य) उपयोगः, येन स्थायिसाधनानाम्, नित्यप्रयोगस्य वस्तूनि, आभूषणं च निर्मातुं साहाय्यं कृतम्।

अयं पर्यायः 'सभ्यता' इति कथ्यमानस्य उद्भवाय कथं सज्जः अभवत् इति षष्ठे अध्याये द्रक्ष्यामः। इदानीं स्मर्तव्यं यत् मानवतायाः अस्याः प्रारम्भिकप्रगतेः अनेकेषां सङ्कटां सम्मुखता कर्तव्या आसीत्। केषुचित् गम्भीरेषु कालेषु मानवता प्रायः अन्तर्धानं भवितुम् अर्हति स्म, यथा काश्चन पूर्वजातयः। येषां साहसस्य, दृढतायाः च कारणेन अद्यत्वे वयं तान् प्रारम्भिकान् मनुष्यान् कदापि न ज्ञास्यामः।

कल्याणम् : आरोग्यम्, समृद्धिः, कल्याणं च।

हैम्लेट् : लघनिवासः लघुग्रामः वा।

अग्रे गमनात् पूर्वम् ...

- अस्माकम् अतीतानां विषये अधिकं ज्ञातुं कांश्चन उपायान् वयं अन्विष्टवन्तः। कालरेखायाः अवधारणा अस्मान् भिन्नसमये ऐतिहासिकघटनानां क्रमं ज्ञातुं साहाय्यं करोति।
- कालमापनस्य भिन्नाः उपायाः सन्ति - वर्षाणि, दशकानि, शताब्दानि, सहस्राब्दानि च।
- इतिहासस्य स्रोतांसि बहूनि सन्ति; तानि अस्मान् ऐतिहासिकघटनानां पुनर्निर्माणं व्याख्यां च कर्तुं साहाय्यं कुर्वन्ति।
- प्रारम्भिकानां मानवानाम् जीवनं, कालान्तरे मानवसमाजाः कथं जटिलाः अभवन् इति च अस्माभिः संक्षिप्तं अवलोकनं कृतम्।

© NCERT not to be republished

प्रश्नाः, क्रियाकलापाः परियोजनाश्च

१. परियोजनारूपेण स्वगृहस्य इतिहासस्य स्रोतांसि उपयुज्य स्वपरिवारस्य (अथवा ग्रामस्य यदि भवान्/भवती एकस्मिन् स्थाने निवसति) इतिहासं लिखन्तु। भवतां/भवतीनां शिक्षकं पृच्छन्तु मार्गदर्शनाय।

२. किं वयम् इतिहासविदः अन्वेषकाः इति वक्तुं शक्नुमः? स्वेषाम् उत्तराणां कारणानि लिखन्तु।

३. तिथिविषयकाः केचन अभ्यासाः -

- एताः तिथयः कालक्रमेण समयरेखायां स्थापयन्तु : ३२३ ईशाब्दः., ३२३ ईशपूर्वाब्दः, १०० ईशाब्दः, १०० ईशपूर्वाब्दः, १९०० ईशपूर्वाब्दः, १०९० ईशाब्दः, २०२४ ईशाब्दः।
- यदि राजा चन्द्रगुप्तः ३२० तमे ईशाब्दे जन्म अलभत तर्हि सः किंशतकीयः अभविष्यत्? किञ्च तद् वर्षं बुद्धस्य जन्मकालात् कतिपयेभ्यः वर्षेभ्यः परम् आगतम्?
- झांसीप्रदेशस्य राज्ञी अष्टाविंशत्युत्तर-अष्टादशतमे (१८२८) वर्षे जाता। सा कस्यां शताब्द्याम् आसीत्? तद् वर्षं भारतस्य स्वातन्त्र्यात् कतिपयेभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वम् आगतम् आसीत्?
- 'द्वादशसहस्रेभ्यः (१२,०००) वर्षेभ्यः पूर्वम्' इतीमां तिथिं दिवसे परिणामयन्तु।

४. समीपस्थे संग्रहालये भ्रमणस्य योजनां निर्मान्तु : संग्रहालये किंविधाः प्रदर्शन्यः सन्तीति विषये किञ्चित् पूर्वसंशोधनं कृत्वा भ्रमणं सज्जीकुर्यात्। भ्रमणकाले टिप्पणीः स्थापयन्तु। तदनन्तरं संक्षिप्तं प्रतिवेदनं लिखन्तु, यत्र भ्रमणस्य प्रदर्शनीनां च विषये किम् अप्रत्याशितं रोचकं मोदावहञ्च आसीदिति प्रकाशयन्तु।

५. भवतः विद्यालये पुरातत्त्वविदं वा इतिहासविदं वा आमन्त्रयन्तु तथा च तान् भवतः प्रदेशस्य इतिहासस्य विषये वक्तुम् अनुरोन्ध्युः, तथा च तज्ज्ञानं किमर्थं महत्त्वपूर्णम् इति व्याख्यान्तु।

© NCERT not to be republished